

Алтыкеева Н.Ж., Ниясалиева Б.А.

**ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВДУН «БЕТМЕ-БЕТ»
ПОВЕСТИНЕ КОШУМЧАЛАНГАН ЖАҢЫ ТАРАМДЫН
ИДЕЯЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ**

Алтыкеева Н.Ж., Ниясалиева Б.А.

**ИДЕЙНАЯ ОСОБЕННОСТЬ НОВОГО
ДОПОЛНИТЕЛЬНОГО ВАРИАНТА ПОВЕСТИ ЧЫНГЫЗА
АЙТМАТОВА «ЛИЦОМ К ЛИЦУ»**

N.J. Altykeeva, B.A. Niyasalieva

**THE IDEOLOGICAL FEATURE OF THE
NEW ADDITIONAL VERSION OF CHYNGYZ AITMATOV'S
STORY «FACE TO FACE»**

УДК: 894.341-09 (043.3)

Бул макалада “Бетме-бет” повестине кошумчаланган главанын идеясы, Ысмайылдын образындагы жаңычылдык, автордун ой-толгоосундагы жаңыча бүтүм талданат. Демократиянын заманында автор согуш качкынын образын жаныча көз караш менен карайт: ар бир адамдын жашоого акысы бар, ар ким өзү калагандай жашоого тийиш, бирок коомдун, чөйрөнүн алкагынан алыстабоо зарыл. Ысмайыл согуштан качып келип: “Менин да жашоого акым бар, кимдин эле ата-бабасы тааныбаган жерге барып өлгүсү келсин, мен жашоо үчүн төрөлгөм, андыктан жашайм” деген оюн билдирет. Бирок элге кошула албай, карайган түндү жамынып кала берет да, чыгарманын аягында карыш жерде туруп элдин алдына чыга албай, энесине топурак сала албай калат. Бул ага берилген өктөм жаза экени айдан ачык көрүнүп турат.

Негизги сөздөр: образ, ой, повесть, эпизод, монолог, каарман, варианты, адилеттүүлүк, ар-намыстуулук.

В статье обсуждаются особенности идеи дополнительной главы повести Ч.Айтматова “Бетме-бет”. Статья охватывает авторские выводы, новизну в образе главного героя Ысмайыла. В годы демократии автор по новому создал образ дезертира. Каждый человек имеет право на жизнь, каждый человек должен жить как ему хочется. Но в кругу общества Исмаил говорит “Я тоже хочу жить, кто хочет умереть в земле которые и не видели предки. Я родился чтобы жить, и буду жить”. Но он стал изгнанником. В конце повести автор показывает героя, который не мог похоронить родную мать. Это есть самый суровый приговор.

Ключевые слова: образ, идея, повесть, эпизод, монолог, вариант, справедливость, честь.

The article discusses the features of the idea of an additional chapter of the novel “Face to face” by Ch. Aitmatov. The article covers the author's conclusions, the novelty in the image of the main character Ismail. In the years of democracy, the author created a new image of a deserter. Everyone has the right to life, everyone should live as he wants. But in the circle of society and the environment. Ismail says, “I also want to live, who wants to die in the land, which the ancestors did not see. I was born to live, and I will live”. But he became an exile.

At the end of the story, the author shows a hero who could not bury his own mother. This is the most severe sentence

Key words: image, idea, story, episode, monologue, variant, justice, honor.

Ч.Айтматов «Бетме-бет» повестине кыйла жылдардан соң кайра кайрылып ага жаңы окуяларды киргизип, жаңы вариантын жаратты. Ал 1991-жылы “Ала-Тоо” журналынын 9-10-санына жарыяланган. Жазуучу мындайча эскерет: “Согуш тууралуу жазганыбызда мындай эле: согушта биз жеңдикпи, жеңдик демек, сенин адабий каарманың да жеңишчил, алдыга ураалаган каарман болсун деп талап коюлуп келди. Мына эми мезгил өтүп, заман жаңыланып, көз карашыбызда өзгөрүү жүрүп жаткан кезде, артка караган адам ошол кездеги жаш калемгер менин эч ким кол тийгизе элек темага, согуштан качкан адамдын, анын үй-бүлөсүнүн тагдырына кайрылганымды көрүп, ошол кездеги жаш жазуучуга ушунун өзү эле оңой кадам болбосун түшүнөт го деп ойлойм” [1, 38-б.].

Повестте жолугуучу биринчи кошумчалоо мындай: илгери өрттөй күйгөн бир жигит бирөөнүн күлүгүнө көзү түшүп, аны кантип алуунун амалын издеп, мындай ыр чыгарган:

Бир күнү
Күлүктү ала качармын,
Күсөгөн ойго жетермин.
Ак кар, көк муз бел ашып,
Чаткалга түшүп кетермин [2, 41-б.].

Сейде бул ырды айыл арасынан кээде уга калып жүргөнү менен маани берген эмес экен. Эски вариантында мындай эпизод жолукпайт. Чаткал жери бир кездерде кулакка тартыларда көп адамдарды өзүнө эл кылып кеткен экен. Сейде айыл арасынан Чаткал жөнүндөгү аңыз-кептерди анча-мынча укса да, ага анчалык маани берген эмес. Бир күнү кайненеси ба-

шынан өткөргөндөрүн айтып берди. Анын айтуусу боюнча өзүнүн бир туугандары кулакка тартыларда жер которуп, Чаткалга көчө качышат. Барып ошол жакка эл болуп кетишиптир.

Чаткал тууралуу уккан Сейде ошол түнү келген Ысмайылга баарын айтып берет. Эненин жогоруда айткандары Ысмайылдын жүрөгүнө жылуулук киргизгенсиди. Анын көңүлү элек-желек болуп, жаны жай таппай калды, Терезеге барып, Чаткал тарап ушул жактасың го деп, жылдыздуу түндө чокулары шаңкайып асман тиреген тоолордун ары жагындагы Чаткал өрөөнүн элестетет. Демейде алдындагы тамактан башка менен иши жок, аза күткөн адамдай үнкүйүп отурчу эле, эми такыр башкача-көздөрүнүн оту жанып, үнү бек-бек чыгып, илгерки калыбына келе түштү. Чаткалга ооп кетемиз го деген тилек көңүлүн сергитип, чыйралтып, кара тумандай санаага көп чөктүрбөй жашоого үндөп жатты.

Ысмайыл, апасы, Сейде болушуп өз ара сүйлөшүп бир пикирге келишип, Чаткалга жол тартууну чечишкенден кийин алардын көңүлүндө да кандайдыр бир үмүт пайда болот. Сейде баягыдай эле жоош, уяң, бирок жүрүм-турумунда ачыктык бар. Ал Чаткалды оюнда жомоктогудай ойлойт. Жай-кышы жайкалган көк шибер, суу боюнда тизилген аппак боз үйлөр, кемегелерде казандар асылып, түтүн асманга булайт. Алар так ошол Чаткалга кетишет.

Ысмайыл болсо үй-бүлөнүн жоопкерчилигин сезгендей. Сейде менен акылдашат, баласын эркелетет. Энесине күйүмдүү карайт: “Чаткалга мойнума артсам да алып кетем, жалгыз таштабаймын сени”, [3, 44-б.] - деп жан-дүйнөсүндө өзгөрүүлөр пайда болот. Эл алдына чыга албай, эл көзүнө көрүнө албай бекинип жүргөндө, энесинин Чаткалга жер которуп кетсеңерчи деп калышы ага үмүт жандырды, Эми анын бир гана жолу бар эле. Ал-Чаткалга кетип, оор азаптан кутулуу болчу. Бул аркылуу Ысмайылдын жан дүйнөсүнө да жылт эткен үмүттүн учкунун да кошот. Үмүт адамды жандандырат эмеспи. Автор каарманды оор психологиялык абалдан аз өлчөмдө болсо да алып чыгууга аракеттенет: Ысмайылдын мүнөзүндө, жүрүш-турушунда өзгөрүүлөр болот, үй-бүлөсү менен чечилишип сүйлөшөт, келечегин ойлойт, Чаткалга кетүүнүн жолун издейт.

Мында автордук ийгилик байкалат. Эгер Ысмайылды кабагы ачылбаган, келген-кеткени эле болбосо, эч нерсе менен иши жоктой кылып сүрөттөй берсе балким, окурмандарга да кызыксыз болуп калмак. Анан калса Чаткал жөнүндөгү баян эненин чыгармадагы ролун жогорулатат. Анткени бул ойду Бексаат эне айтат эмеспи. Ошондой эле эненин чыгармада ордун бийик көрсөтүү менен жазуучу бул

окуяларды өнүктүрүп отуруп, Ысмайылга жаза бергиси келет, башкача айтканда эненин өлүмүнө даярдайт. Эненин үй-бүлөдөгү орду, баланы кароо, Сейдеге кол кабыш кылуу, балдарына кеңеш берүү- ушулардын баарысы Чаткал жөнүндөгү эпизоддо айтылат. Ушул окуялардын баары бири-бири менен жиксиз жуурулушуп, повесттин өнүгүшүн шарттап турат.

Чаткал баянында кулакка тартуу тууралуу сөз болот. Бир кездеги кулакка тартылгандардын тагдыры Ысмайылда кайталангандай. Ошол кулакка тартылгандар Чаткалга элден далдаа качып кетишсе, эми Ысмайылдын - согуш качкынынын тагдыры тигилердикинен кем эмес болуп жатпайбы. Аларга окшоп айласыздан өз жеринен кетүүгө аргасыз болушун жазуучу белгилеп кетет. Бул жерде кулакка тартылгандар менен Ысмайылды салыштырып, Ата-Мекендин жүгүн көтөрө албаган, өз башын калкалап согуштан качып келген адамдын минтип жыргап кетпесин, ага эч убакта жакшылык болбой турганын айтайын деген автордук идея жатат.

Жыйынтыктап айтканда, бул эпизод каармандын психологиялык абалын, анын өзгөрүшүн көрсөтүүдө, окуялардын өнүгүшүнө шарт түзүүдө маанилүү жана ушул максатта повестке киргизилген.

Жаңы вариантта мурунку вариантта кездешпеген Сейденин монологу жолуктурабыз: “Касиетинден айланайын, көкө Теңир сен укпасаң мени ким угат. Айың ордунда, жылдызың ордунда, сен го турасың, сага эч ким тие албайт, бирин-бири куугантуктап, бири менен бири согушуп жаткан эч ким жок. Биз болсо согуш деген балээден мүңкүрөп, тунжурап бүттүк. Согуш деген кыргын экен, эл кырылат экен, кырылгага сан жетпей калат экен. Биздин айылда эркек аттуу калбай калды, баары урушта жүрөт. Кимдин эле окко учкусу келсин, эч кимдин өлгүсү жок, бирөө жөнө дегенде жөнөп кетишти. Менин күйөөм болсо адам өз башына өзү ээ деп согуштан качып келе берди. Бул улуу уруш дагы канчага созулат? Элди оп тартып эле бара жатат. Колхоздогулардын канчасынын үйүндө талканы жок отурат. Капырай илгери да кишилер ушундай шордуу, жокчулук турмушта жашашты бекен. Билгендердин айтымында, илгери деле мындай жокчулук кыйначу экен адамды, бирок мындай ааламат согуш болбоптур. Кедей болсо да, колунда жок болсо да эч кимден корунбай, эч кимден корунбай жашагыны жакшы эмеспи” [4, 47-б.].

Азыркы адамзаттын жашоосунда башкы ой-тилеги тынчтык болушу зарыл. Тынчтык болсо гана адамдар эмгектене да, бактылуу жашай да алышмак. Кыргыз согуш кимге качан пайда алып келди эле? Жок, согуштан пайда табабыз деген канкорлор да

зыянга учурап, өз кадырын кетирип келгенин биз тарыхтан билебиз. Германия мурунку СССР ден, АКШ Вьетнамдан качан пайда тапты эле?

Дүйнөдөгү прогрессивдүү адамзаттын тынчтык үчүн болгон аракетин бир катар жер үстүн жексен кылуучу ядролук куралдарды кыскартып, дайыма согуштан пайда тапкандар да тизгин тартып башка өлкөлөр менен тынчтыкта жанаша жашоого макул боло башташты. Мурунку Советтер Союзу өзүнүн жашаган биринчи күнүнөн эле тынчтык үчүн кам көрүп, өзүнүн биринчи декретин тынчтыкка арнаган. 1917-жылдын 26-октябрында кабыл алынган ошол декрет Совет өкмөтүнүн жана Коммунисттик партиянын негизги максаттарынын бири тынчтык экенин дүйнөгө тааныткан эле. Анда мындай саптар бар: “Биз сөз жүзүндө тынчтык, адилеттүүлүк жөнүндө айтып, ал эми иш жүзүндө басып алгыч, талап-тоногуч согушту жүргүзүп жаткан өкмөттөрдүн алдоосуна каршы күрөшөбүз. Алардын биздин ыркка көнбөй элди эмне үчүн кыргындун согушка жиберип жаткандыгын элдерден жашырышына биз мүмкүндүк бере албайбыз жана берүүгө тийиш эмеспиз. Өкмөт согушуп жаткан бардык өлкөлөрдүн бардык өкмөттөрү менен элдерине дароо убактылуу келишимин түзүүнү сунуш кылат. Биздин үндөөбүз өкмөттөргө да, элдерге да багытталууга тийиш.” [5, 261-270-бб.]

М.Борбугуловдун “Адабият теориясында” монологу мындай аныктама берилет: “Монолог (грек сөзү - монос - бир, логос - ойлоону) адабий чыгармада кейипкердин, өзүнө же башкаларга кайрылып айткан сөзү” [6, 96-б.].

Сейденин монологуна дүйнөлүк маселе болгон тынчтык маселесинен кабар алууга болот. Автор бул монологу эркектердин баары согушка кетип, карыкартаң, жаш бала-чака, аялдар калган тылдагы айылдын турмушун сүрөттөө менен согуш адам баласына муң-кайгы, азап-тозоктон башка эч жакшылык алып келбесин айткысы келгенин төмөндөгүдөй (бул америкалык өспүрүм Жошуага жазылган) жооп каты да ырастап кетет: “Жеңиштүү согуш да чынында ошол апааттарда мерт болгон маркумдардын акырет дүйнөдө кандай ойдо жүргөнүн эч ким билбейт. Эгер ошол маркумдар тирилип келсе, баш-аягын карабай бирин-бири кыян-жаян кылып кыргын салып киреринен күмөнүм бар. Табигый өлүм-бул төрөлүү кандай болсо, ошондой эле керемет иш. Адамды мындай укугунан ажыратууга согуштун акысы жок” [7, 23-б.].

Жаңы тарамдагы Сейденин монологу аркылуу автор согушка болгон жек көрүү мамилесин берүү менен жалпы адамзатты тынчтыкка чакырат.

Повесттин алгачкы вариантында Ысмайылдын энеси тууралуу азын-оолак гана сөз болсо, кийинки

тарамда энеси негизги каарман катары көрсөтөт. Же болбосо, эне-бала ортосундагы мамиле аркылуу Ысмайылдагы адамдык сапаттарды көрсөткүсү келет. Согушка чейин Ысмайыл талыкпай эмгектенген, үй-бүлөсүнө күйүмдүү, алдына кең максат койгон адам болгон.

Эне тууралуу эпизоддун кошулушу окуянын өнүгүшүн шарттайт. Автор окуяны өнүктүрүп отуруп, Бексаат энесин ооруп дүйнөдөн кайтышына даярдайт. Энеден айрылуу эпизоду Ысмайылдын адамдык сезиминин ойгонушу, басып өткөн жолундагы кетирген каталыктарын түшүнүүнүн жолу болуп саналат. Жазуучунун чеберчилиги – энесин ыйыктыгын качкын Ысмайылдын аң-сезиминде чагылдырып бергенинде.

Эне Ысмайылдын тагдырына кейип-кепчип отуруп ооруга алдырды. Ал Сейдеге: Силердин күнүңөр эмне болот? Качанга чейин ушинтип элдин бетин карай албай, жашырынып жансактайсыңар? Киши эл менен киши да кагылайын. Жалгыз балам элден качып-безип жүрсө менин жүрөгүм кантип канабайт. Кара чечекей балама күйбөгөндө кимге күйөм? [8, 53-б.]

Чыгармада караңгыда көрүстөнгө келип, жаңы казылган жайды көргөн Ысмайылдын ички бушайманы - энесинен айрылганын сезгени, энесин акыркы сапарга узата албашы, акыркы сөзүн угуп, жанында боло албашы менен автор каармандын жан-дүйнөсүнө бүлүк салат. Аны ушундай акыбалга алып келген согуштун кесепетин жогорку чеберчиликте сүрөттөп берген. Өз жанын калкалоо менен качып жүргөн Ысмайыл эркиндик укугунан ажырады. Ал туткундан айырмасы жок. Мындан кийин кеч кирип, эл тараган соң Ысмайылдын энесинин мүрзөсүн кучактап жатып ыйлашын сүрөттөдөн автор адам тагдырындагы эң татаал маселени ачыктайт. Адамдагы абийир - адилет менен адилетсиздикке, жакшы менен жаманга тараза болот.

Үйүлгөн топуракты ылай-пылайы кошо баса жыгылып, муунган үнү менен буулугуп ыйлап жатып, энеси оорудан эмес, анын элден безип, элдин алдына чыга албай жүргөнүн, эми ушинтип жүрө бербей, же бир күнү кармалып калабы деп, ал тууралуу тынчсызданып жатып өлүмгө баш байлаганын түшүнгөн. Мында каарманыбыздын адамдык сезими ойгонуп, согуштан качып чоң ката кетиргенин түшүнөт жана энесинин өлүмү карылыктан же оору-сыркоодон эмес, аны кайгы-капага салып келген өзүнөн көрүп: “Айланайын апа, кечир мени, убалың согушка жетсин!”, - дейт [9, 67-б.].

Сейденин күйөөсүнө болгон алгачкы жек көрүүсү да Бексаат энесин өлүмүнө байланышат. Энесин

өлүм алдында кыйналышы, Ысмайылды издеши, ошондой кыйынчылык кез болгон учурда Сейденин жанында күйөөсүнүн жоктугу – Сейдени көп нерсени түшүнүүгө түрттү.

Чынында эле Ысмайыл эмне болду? Мен каалагандай жашагым келет деп коомдон алыстап, өз башын калкалап, башкалар өлө берсин деп басып кетти эле, минтип жазаланып отурат. Албетте, ар бир адамдын турмушка, жашоого өз алдынча көз карашы бар, өзү каалагандай, өз кызыкчылыгын көздөп жашоого акысы бар. Бирок чөйрөнүн алкак-чегинен аша чаап чыгып кетүү болбос экенин автор ушундайча далилдеди. Энеден айрылуу эпизоду аркылуу Ысмайылга чоң жаза бергиси келет. Ал жаза тирүү туруп өз энесине топурак сала албай калышы эле. Чыгармадагы

эне жөнүндө ойлор акырындап эненин өлүмүнө такалды да, бул менен адамдын жеке кызыкчылыгы, коом, жашоо-турмуш менен адамдын ортосундагы байланыш жөнүндөгү ой чечилди.

Адабияттар:

1. “Ала-Тоо”. - Ф., 1992. - №9-10. - 38-бет.
2. “Ала-Тоо”. - Ф., 1992. - №9-10. - 41-бет.
3. “Ала-Тоо”. - Ф., 1992. - №9-10. - 44-бет.
4. “Ала-Тоо”. - Ф., 1992. - №9-10. - 47-бет.
5. Ленин В.В Чыгармалар - Ф., 1957. - 261-270-бет.
6. Борбугулов М. Адабият теориясы. - Б., 1996. - 96-бет.
7. Акматалиев А.А. Ч.Айтматов жана көркөм процесс. - Б., 1992. - 23-бет.
8. “Ала-Тоо”. - Ф., 1992. - №9-10. - 54-бет.
9. “Ала-Тоо”. - Ф., 1992. - №9-10. - 67-бет.

Рецензент: к.филол.н., доцент Айталиева Т.К.